УДК 82.091

Г.Ф. Төхфәтова

«ГАБДУЛЛА ТУКАЙ МӘҖМУГАИ АСАРЕ» ҖЫЕНТЫГЫНЫҢ БАСЫЛУ ТАРИХЫ, ТӨЗЕЛЕШЕ ҺӘМ ШАГЫЙРЬНЕҢ ИҖАТ ЛАБОРАТОРИЯСЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

В статье, основываясь на нововыявленных источниках, воспоминаниях современников, рассматривается история подготовки, издания сборника произведений Габдуллы Тукая 1914 года.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, история литературы, история изучения, изобразительное искусство, текстология произведений Г. Тукая, татарская литература.

The article, based on newly revealed sources and memoirs of contemporaries, examines the history of the preparation and publication of the collection of Gabdullah Tukay's works in 1914.

Keywords: Gabdullah Tukay, history of literature, history of study, art, G. Tukay's textual works, Tatar literature

Бөек шагыйребез Габдулла Тукайның үзе исән вакытта барлыгы 33 китабы дөнья күрә. Аның вафатыннан соң да җыентыклары басылып чыгу дәвам итә. 1913 елда алты китабы, тагын бер елдан соң ун китабы нәшер ителә. 1914 елда «Мәгариф» нәшриятында күптән көтелгән, «Һәр өйдә бер нөсхә булырга тиеш китап» [Игълан, 1915] – «Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре» басыла. 1915 елда Петербургта чыга торган «Ил» газетасы билгеләп үткәнчә, «Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре – әдәбиятымызда беренче мәҗмугаи асардер» [Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре, 1915].

Шагыйрьнең үзе исән вакытта нәшер ителгән китаплары 20–70 битле булса, әлеге мәҗмуга шагыйрьнең үз чорында китап-рисаләләрендә, газета һәм журналларда дөнья күргән күп кенә әсәрләрен бергә туплаган 463 битле җыентык булып дөнья күрә. Ул озак еллар укучылар ихтыяҗын канәгатьләндереп килә, һәм берникадәр кыскартылып, 1918 елда яңадан бастырыла.

Китап Казанда «Мәгариф» көтепханәсе, «Мәгариф» матбагасында нәшер ителгән. Казан губернаторы тарафыннан алдынгы идеяләр чагылдырган әсәрләр бастырганы өчен яптырылган «Матбагаи Шәрәф» һәм «Үрнәк» матбагаларының турыдан-туры дәвамы булган әлеге нәшрият белән бертуган Гыйльметдин (1885–1943) һәм Борһан (1883–1942) Шәрәфләр идарә итә. Бу типографиядә М. Гафури (1880–1934), Ф. Әмирхан (1886–1926), Г. Камал (1879–1933), С. Рахманкол (1888–1916), Х. Ямашев (1882–1912) һ. б. китаплары нәшер ителә. Г. Тукай әсәрләренең күп өлеше (14 китап) шушы нәшрият басмасында тарала.

«Матбугат эшләре буенча Казан вакытлы комитетының дөньяга чыккан барлык басма китапларны теркәү дәфтәре» [Татарстан Республикасы Милли архивы...] буенча 1914 елның октябрендә нәшер ителгән «Мәҗмугаи асар»ен Тукай үзе исән чагында төзеп калдырган [Тукай, 2016, 6 т., б. 353.]. 1913 ел башында Шәрәфләр белән килешү төзегәннән соң [шунда ук], шагыйрь «...шул мәҗмуганы төзү өстендә бик басылып эшкә кереште. ... Мәҗмуга, Тукайның үзе исән вакытында басыла башлап, Тукай үлгәч ... дөньяга чыкты» [Әхмәров, 1960, б. 193], – дип яза журналист, нәшир һәм педагог Ш. Әхмәров (1882–1966) үзенең бер истәлегендә. «Мәҗмуга өч төрле кәгазьдә бастырылган, иң очсызының хакы 1 сум 75 тиендер. Баш склады Казанда, «Мәгариф» көтепханәсендә. Башка мәшһүр китапчыларда да бардыр» [Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре, 1915], – дип яза «Ил» газетасы 1915 елның башында. «Бәһасе гади кәгазьдә әҗза[1] – 1 сум 7 тиен, мөҗәлләд[2] – 2 сум, әгъла кәгазьдә әҗза – 2 сум 2 тиен, мөҗәлләд – 2 сум 55 тиен, коленкоровый мөҗәлләд – 3 сум, әгъла мөҗәлләд – 5 сум, бархат белән тышланган әгъла... – 10 сум. Пучта мәсарифы алучыдан. Задаткасыз налож йибәрелми» [Игълан, 1915], – дигән игълан «Кояш» газетасының 1915 ел 16 апрель санында басыла.

Җыентыкның тарихы 1912 елның көзендә башлана. Клячкин хастаханәсендә ятканда да Г. Тукай эшен туктатмый. Шагыйрьнең үләренә 40 көн кала, аның янына хастаханәгә килгән нашир Шәһәр Шәрәф (1879–1938) Г. Тукайның, «Мәгариф» көтепханәсе тәкъдиме буенча, үзенең бөтен язган шигырьләрен бер тәртипкә төзәтеп, «Мәҗмугаи асар» әзерләгән вакыты»на [Шәрәф, 2015, 1 т., б. 290] туры килә. Шул вакыт бәгъзы шигырьләрен бозып, төзәтеп утырган Тукай үзенең иҗатын «Яшьлек берлә әллә нәрсәләр язылган, кайсыбер шигырьләремне күрәсем дә килми» [Шәрәф, 2015, 1 т., 290 б.] , – дип бәяли.

14 мартта Г. Тукай соңгы мәкаләсен – «Уянгач беренче эшем» не яза. Мәкалә «Кояш» газетасының 1913 ел 18 март (74 сан) санында басылып чыга: «1913 ел, менә мин уяндым. (...) Тиз арада үзем браковать итмәгән вә үзем яраткан шигырьләрдән җыеп, 400 сәхифәле зурлыгында рәсемле бер мәҗмуга чыгарырга карар бирдем. Валлаһел муаффикъ» [Тукай, 2011, 4 т., б. 262].

Әмма галим З. Рәмиев фикеренчә, «авыруы көчәйгәннән-көчәя барган шагыйрь «Мәгариф» нәшриятындагыларга җыентыкка кайсы әсәрләр кертелергә тиешлеген, аларның кайдан алырга тиешлеген генә күрсәткән булырга тиеш» [Рәмиев, б. 60]. «Монда «Мәгариф»тәгеләр үзләре дә шактый эш башкарганнар» [шунда ук].

Г. Тукай үлгәннән соң да, китапны нәшер итүгә әзерлек эше дәвам итә. Бу турыда вакытлы матбугатта, «Мәгариф» нәшрияты бастырып чыгарган китапларда хәбәр ителеп тора. «Кыска гына хәятендә матбугат вә әдәбиятымыз дөньясына байтак сөйкемле чәчәкләр тезеп

---

[1] Әҗза – кисәкләп, бүлекләп.
[2] Мөҗәлләд – төпләнгән, тышланган.

киткән мөхтәрәм шагыйремез Габдулла әфәнде Тукаев җәнабләренең таралып яткан шигырь вә нәсерләре «Тукай мәҗмугасы» намилә[1] «Мәгариф» көтепханәсе хакында нәшер ителәчәге ... шагыйрь үлгән көндә, аның кабер якасында ук сөйләнеп, матбугат аркылы бәян ителгән бер фикер иде» [Юлдаш, 1915; Тукай – ядкәрләрдә, 1 т., б. 321]. Галимҗан Шәрәф (1896–1950) тарафыннан тупланган «Тукаев сүзләре» (1913) исемле җыентыкның кереш өлешендә түбәндәге юллар бар: «Тукай берлә якынрак, яхшырак танышырга теләүчеләргә Тукаевның тиздән басылып чыгачак «Мәҗмугаи асар»ене тәкъдим итәмез. Анда Тукаевның әлегә кадәр китап шәкелендә басылмаган байтак яңа әсәрләре дә булачакдыр. «Мәгариф» көтепханәсе» [Шәрәф, 1913, б. 31; Рухи мирас, 2016, б. 9].

Г. Тукайның мәҗмугаи асарләрен чыгаруга «Мәгариф» нәшрияты зур игътибар бирә, «мәҗмуганы тулы нәшер итү, шагыйрьнең җан хәрәкәтләрен төшенү өчен, төрле кешеләргә төрле мөнәсәбәт белән язылган мәктүбләрен, шигырь вә нәсерләрен сорап газеталарда игълан итә» [Юлдаш, 1915]. Матбугат укучылары да бу уңайдан үз теләкләрен белдерәләр: «Мәрхүм Тукаевның язылачак тәрҗемәи хәленә, аның татарча вә русча кульязмаларының фотографлары, туган йорты вә авылының, сабак башлаган Кырлай авылы мәктәбенең, Уральскида укыган мәдрәсә вә шкуланың, остазларының рәсемнәре вә үзенең төрле вакытта алдырган рәсемнәре дә дәреҗ ителсен иде» [Фәхретдинов, 2015, 1 т., б. 674].

Җыентыкка тел һәм әдәбият галиме, тәнкыйтьче Җамал Вәлиди (1887–1932) тарафыннан кереш сүз әзерләнә. Әлеге мәкаләдә Тукайның тормыш юлы һәм иҗаты беренче мәртәбә әтрафлы яңгыраш тапкан [Тукай, 2016, 6 т., б. 9]. «Бүгенгә чаклы Тукайның тормышы һәм аның әдәби иҗаты турында язылган тикшеренүләрнең иң мөһиме, шөбһәсез, Җамал Вәлиди каләме берлә язылып, Габдулла Тукаевның «Мәҗмугаи асаре»нең беренче басмасына кергән мәкалә иде» [Биктимер, б. 30], – дип билгеләнә «Яңа милли юл» журналының 1933 ел 5 нче санында. Тәнкыйтьче һәм әдип Р. Мөхәммәдиев Җ. Вәлидине бик хаклы рәвештә «тәнкыйтьче һәм әдәбият белгечләребездән беренче тукайчы» дип атый [Мухамадиев, 1982, с. 81].

Галим, беренчеләрдән булып, шагыйрьнең фәнни тәрҗемәи хәлен төзүгә омтылыш белдерә, иҗади үсеш баскычларын аерып чыгаруны тәкъдим итә [Габдулла Тукай. Энциклопедия, б. 156], фәнни биографиясен тудыруда беренче адымны ясый. Җ. Вәлиди шагыйрь иҗатын өч дәвергә бүлә: 1905–1907, 1907–1910, 1910–1913 еллар.

Г. Тукайның 1905–1907 еллардагы иҗаты «Шәкердлек һәм иске әдәбиятка тәкълид» дәвере буларак аерып карала. Җ.Вәлиди Тукай әсәрләрен иң беренче тапкыр «Нур» газетасында күрүен хәбәр итә, ә шагыйрьнең чынлап танылуы исә «Әлгасрелҗәдид» газетасында булуын искәртә. Автор Г. Тукайның беренче чор иҗатына хас төп

[1] Намилә – исем белән.

сыйфат итеп аның фикри үсешен күрсәтә. Үзенең фикерләрен шигырьләрнең идея-эчтәлеге, форма-төзелеше мисалында исбатлап бирә. «Тукаевның бу дәверендә (1905–1907) шикаять вә мөнәҗәтләрдән һәм сөю шигырьләрендән соң, «Пушкинә» һәм «Милләтә», «Ләззәт вә тәм нәрсәдә?» кеби шагыйрьлек вә милләткә хезмәт хакында күбрәк өмид вә ышаныч илә аңкый торган шигырьләре күзгә бәреләә» [Тукай, 1914, б. 19],– дип яза Җ. Вәлиди. Ә 1907 елның башларында исә «Ул хәзер үзен мөстәкыйльрәк хис итә, аның телендә, өслүбендә дә госманлылыкдан татарлыкга таба бер сафлану вә истикъляал күренә», – дип ассызыклый [Тукай, 1914, б. 19].

Казан чорының беренче елларында – «Азатлык вә истикъляал» [Тукай, 1914, б. 19] дәверендә язылган шигырьләрендә, Җ. Вәлиди фикеренчә, осталык, талант хөкем сөрә, халык авыз иҗаты әсәрләреннән уңышлы файдалану, иркен, азат рухта иҗат итү күзәтелә. «Ишдә бу 1907–1910 еллар дәвере – аның шул шалтырап акган вакытыдыр. Аның бу дәвердәге шигырьләрен барысын бергә җыеп, бер якүн чыгарсак, бунларда өмид вә ышаныч ягы күбрәк чыгачак. Дөрест, бунда да зар-моңлар аз түгел, ләкин шунысы мөһимдер ки, бу моң вә өмидсезлекләр әле гомумирәк вә дөньядан зарлану рәвешендәрәк булып, аның үз шәхесенә карап, үзенә терәбрәк сөйләгән шигырьләре эчендә бигрәк өмид, ышаныч, хәтта горур сизелә» [Тукай, 1914, б. 19], – дип яза тәнкыйтьче.

«1910 елларда Тукаевның рухында шактый алмашыну сизелә. Бу алмашыну аның әллә ничек сүнүгә таба булганлыгын аңлата. Аның әүвәлге өмидсезлекләре, югарыда әйтелгәнчә, үз шәхесенә гаид түгел, бәлки әтрафдан, мохитдан алган бер күңелсез тәэсирдән гыйбарәт була иде». Бу чорда, галим фикеренчә, Тукай әсәрләрендә лирик геройның күңел дөньясы тагын да катлаулана, аның драматик кичерешләре, драматик психологизмы көчәя, бу Тукайның хәле, шәхси рухы, аңа иҗтимагый милли мохитнең тәэсире белән бәйле була [Габдулла Тукай. Энциклопедия, б. 157]. «Вәлиди Тукайда соңгы көнгәчә шигъри куәтнең кимемәве, сәнгати камиллек һәм лиризмның көчәюе, шагыйрьне әхлакый, иҗтимагый, фәлсәфи мәсьәләләрнең һәрдаим борчып торуы ... турында сөйли» [шунда ук, б. 156], – дип яза галим Т. Гыйләҗев.

Гомумән, Җ. Вәлиди бу мәкаләсендә Тукай иҗатына нигезле, фәнни югарылыкта бәя бирә. Ул шагыйрь иҗатын татар әдәбиятының үсеш үзенчәлекләре белән бәйләп, тарихи, милли яссылыктан торып анализлый [Зарипова, б. 132]. Бу турыда ул түбәндәгечә яза: «Тукайның татар шагыйре икәнлеген, үзебезнең дә татарның зур кешеләреннән булып йөрүебезне онытабыз, һичбер кеше, үз халкының тарихыннан узып, әллә кая китә алмый; моның хикмәте нәрсәдәдер, ләкин бу – факт. Менә шуның өчен дә, Тукайны үлчәгәндә, Лондон белән, Нью-Йорк белән түгел, бәлки үзебезнең Казаныбыз белән үлчәргә туры килә».

Мәҗмугадагы кереш мәкаләгә тәнкыйть фикерләре дә әйтелә. «Мәҗмуганың тәрҗемәи хәл вә тәнкыйтьләре гаять суык кан вә

могтәдил[1] караш белән язылган. Ул бу кыйсемдә үзенең бурычын гүзәл генә үтәгән, шигырьләренә вә мәктүпләренә карап, аның җан хәрәкәтләрен тикшереп үткән, ләкин тәрҗемәи хәле бик кыска, шуның белән бәрабәр анда матбугат мәйданына чыккан нәрсәләрдән башка һичнәрсә белеп булмый» [Юлдаш, 1915; Тукай – ядкярләрдә, 1 т., б. 321], – дип бәяли шагыйрь Кыяметдин Юлдашев (1890–1955). Ул шулай ук «Тукайның шагыйрьлек чишмәсе Уральски булдыгыннан, андагы тормышын соң дәрәҗәдә дикъкатьләү тиеш иде», – дигән фикерне дә үткәрә. Берничә дистә елдан соң Р. Мөхәммәдиев, киресенчә, «тәнкыйтьченең Тукай турында инде ун ел чамасы төрле вакытлы матбугат органнарында чыгып килгән мәкаләләрне туплап, аларга күзәтү ясавы да үз чоры өчен гаять зур әһәмияткә ия булуын ассызыклый [Мөхәммәдиев, 2010, б. 487].

«Мәҗмугада Тукайның шигырьләре үзе тәртип итеп калдырган бүлемнәргә бүленгән» [Габдулла Тукай..., 1915]. Замандашларының истәлекләреннән күренгәнчә, Г.Тукай шигырьләрне урнаштыру тәртибенә нык игътибар бирә. «Үзенең әүвәлдәрәк, хосусән төрекләргә тәкълид берлә язылган шигырьләренең телен яратмаенча, шуларны бөтенләй мәҗмугадан төшереп калдырсам ничек булыр икән дип киңәшләште. Нәтиҗәдә ул шигырьләрне мәҗмуганың башларына куймый, урта бер йиренәрәк кертергә, һәрхәлдә, бөтен шигырьләрнең язылу тарихларын гыйлавә итеп бастырырга карар бирелде» [Шәрәф, 2015, б. 291], – дип яза Ш. Шәрәф. Җыентыкта шигырьләрне урнаштыру тәртибенә А.И. Емельянов та 1915 елда ук игътибар итә: «Принцип деления довольно странный, издатель, по-видимому, не считал серьезными произведения сатирического характера и детскую литературу. К тому же, этому делению издатель сам не остается верен; в разряд детской литературы, например, он включает автобиографические заметки Тукая, его мысли о произведениях татарской народной словесности, его историю татарских народных напевов и т.д.» [Емельянов, с. 6].

Мәҗмугада әсәрләр «Җитди шигырьләр», «Көлке һәм һәҗүв кыйсеме», «Балалар кыйсеме» исемле өч өлешкә бүленеп урнаштырылган. «Әмма бүленешне үзенчәлекле колонтитулга (ул битнең өске өлешенә түгел, бәлки аска урнашкан) таянып санасак, җиде булып чыга: өчесе югарыда аталды, калган дүртесе «Шүрәле», «Халык моңнары», яңадан «Балалар кыйсеме», «Нәсер кыйсеме» дип аталган.

Беренче өлештә әсәрләр «Җитди шигырьләр» исеме белән берләштерелгән. Биредә шагыйрьнең тәүге шигырьләре дә һәм шулай ук үлеменә берничә көн кала иҗат иткән әсәрләре дә кертелгән.

«Көлке һәм һәҗүв кыйсеме» «сиксән сәхифә чамасы булып, шагыйрьнең иң гүзәл шигырьләре кертелгән һәм гүзәл-гүзәл рәсемнәр белән бизәлгән» [Юлдаш, 1915; Тукай – ядкярләрдә, 1 т., б. 321].

---

[1] Могтәдил – уртача.

«Балалар кыйсеме»ндә Г. Тукайның 1908–1911 елларда балалар өчен язылган әсәрләре тупланган.

Г. Тукайның мәҗмугаи әсәре безгә авторның иҗат лабораториясен күзәтергә мөмкинлек бирә. Автор җыентыкка әсәрләр туплау барышында алар белән эшләүне дәвам итә. Шулай ук биредә әдәбият һәм тел галиме буларак Җ. Вәлидинең хезмәте дә зур була.

Берничә шигырь, алдагы басмалардан аермалы буларак, кыскартылып яисә шигырь юлларының урыннары алыштырылып тәкъдим ителә. Мәсәлән, мәҗмугада «Туган тел» шигыренең ике төрле варианты очрый. Беренче варианты тулы килеш «Балалар кыйсеме» бүлегенә кертелгән. «Халык әдәбияты» әсәре дә «Туган тел» шигыре белән тәмамлана. Әмма биредә әсәрнең икенче дүртьюллыгы төшереп калдырылган һәм соңгы өлешендә «үзем һәм әткәм-әнкәмне, Ходам» гыйбарәләре үзгәртелеп, түбәндәгечә бирелгән:

Ярлыкагыл, дип, үземне,
Әткәм-әнкәмне, Ходам.

«Күз» шигырендә дә шактый үзгәрешләр булуы күзәтелә. Әсәрне мәҗмугага урнаштырганда аның уртадагы һәм ахырындагы ике дүртьюллыгы төшереп калдырыла. Шулай ук «татар башы кеби кыр» гыйбарәсе «фәкыйрь калды кысыр кыр» юллары белән алыштырыла.

Мәҗмугада аерым бер сүзләрнең лексик-семетантик яктан үзгәртелүе, синонимнары, гарәп-фарсы алынмаларының татар сүзләре белән алышынуы һ.б. күзәтелә.

Җыентыкка шагыйрьнең 3 фотосы – 1908, 1911 елларда һәм Клячкин хастаханәсендә төшерелгән соңгы фотосурәте кертелгән.

Г. Тукайның 1908 елда төшкән фотосы «Габдулла Тукаевның матбугат галәменә беренче чыккан рәсеме» аңлатмасы белән китапның беренче битенә урнаштырылган. Әлеге рәсемдә шагыйрь бүгенге көндә Г. Тукай әдәби музеенда саклана торган түбәтәендә сурәтләнгән. Замандашлары искә алганча, аны шагыйрьгә 1908 елда яңа җыентык әзерләгәндә С.И. Иванов фотоостаханәсендә нашир Гыйльметдин Шәрәф бүләк иткән була [Мостакаев, б. 475; Багаутдинова, с. 54].

«Г. Тукаевның 1910 сәнәдә алдырган рәсеме» дип билгеләнгән фотосы кызыксыну уята. Чынлыкта бу шагыйрьнең Әстерханда 1911 елда И.М. Бочкарев фотостудиясендә С. Рәмиев һәм Ш. Гайфи белән бутафор көймәдә төшкән фоторәсемнең фрагменты. Шәһид Гайфи Г. Тукайның «Кыйтга» шигыреннән алынган «Кайтмады үч, бетте көч, сынды кылыч – шул булды эш: Керләнеп беттем үзем, дөньяны пакьли алмадым. Г. Тукаев» өзеге белән почта открыткасы бастырып чыгара.

Клячкинда төшкән фотосурәт хакында мәгърифәтче, «Мәктәп» журналы мөхәррире Шиһаб Әхмәров (1882–1966) истәлекләреннән укыйбыз: «1 нче апрель, өйләдән соң сәгать 3 тә «Габдулла әфәнде, хәлегезне үзеңез дә начар дисез һәм шулай күренә дә, мондый вакытта рәсем алдырып калу гадәте бар, бу нәрсә, сәламәтләнсәңез,

үзеңез өчен, тәкъдир йитеп үлсәңез, дустларыңыз өчен бер ядкяр булыр иде», – дия, рәсемене алдырырга рөхсәт сорадым. Моңар каршы: «Беркадәр хәл алгач алдырсак, ничек булыр икән, бер дә хәлем юк бит», – дисә дә, мин: «Сез шул урыныңыздан кузгалмассыз, Сезгә мәшәкъкате булмас», – дигәч, рөхсәт итте. Фотограф чакыртып, утырган һәм яткан көенчә рәсемнәре чыкартылды» [Әхмәров, 2015, б. 737]. Фотографы – И.М. Якобсон.

«Мәҗмугада «Мәгариф» көтепханәсе тарафыннан махсус фотографлар йибәрелеп алдырылган Г. Тукайның туган өе, укыган мәктәбе, авылының рәсемнәре ... бар» [Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре, 1915].

Тукай урыннары белән бәйле фотоларны беренче татар фотографларыннан Кыйвам карый Зөлфокаров (1870–1921) ясаган.

Шунысын әйтергә кирәк, каллиграф, педагог һәм фотограф Кыйвам карый Зөлфокаров исеме шагыйрьнең әсәрләрендә дә берничә тапкыр очрый.

Г. Тукайның «Мәҗмугаи асаре»ндә алтысы – Зөлфокаров ясаган фотолар: Г. Тукай туган Кушлавыч авылы; Кушлавычта Г. Тукай туган йорт; Кырлай авылында Фәтхрахман хәзрәт йорты (бу йортта Г. Тукай абыстайдан дәресләр ала); Өчиле авылында Зиннәтулла хәзрәт йорты (бу йортта Г. Тукайның әнисе Бибимәмдүдә туган; әнисе үлгәч, бәләкәй Габдулла бу йортта торган; 1912 елда Өчилегә кайткач та, Тукай бу йортта булган); Кырлай авылында Г. Тукай укыган малайлар мәктәбенең ике фотосы (берсендә мәктәп Кырлай мәчете фонында). Бу фотосурәтләр Г. Тукай белән бәйле күп басмаларга, шул исәптән юбилей альбомнарына да кертелгән. Ләкин басмаларның берсендә дә фотографның исем-фамилиясе күрсәтелмәгән.

«Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре» – татар китап графикасының беренче үрнәкләреннән берсе. Җыентыкта «үзләренең тәэсир көче, эчкерсезлеге һәм эмоциональлеге белән аерылып торган» [Улемнова, б. 259] 33 иллюстрация бар. Бу китапта Г. Тукай иҗатын иллюстрацияләр белән бизәп бастыру тарихының беренче этабына йомгак ясала [Улемнова, б. 259]. Сәнгать белгече О. Улемнова фикеренчә, аларның, элегрәк эшләнгән иллюстрацияләр кебек үк, шагыйрьнең турыдан-туры үзе катнашында әзерләнгән булу ихтималы зур [Улемнова, б. 259].

«Можно предположить, что все иллюстрации выполнены одним художником, но свои инициалы «Б.Э.» он оставил только к рисункам «Шурале», что видимо, это связано с тем, что это произведение стоит в сборнике первым» [Вагапова, с. 97], – дигән нәтиҗәгә килә Ф.Г. Вагапова. Әмма китапта Г. Тукайның «Шүрәле», «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш», «Кәҗә белән Сарык хикәяте» поэмаларына һәм «Тотса Мәскәүләр якаң», «Ысулы кадимче» шигырьләре өчен махсус ясалган иллюстрацияләр белән бергә, «Мияубикә», «Су анасы» шигырьләренә иҗат ителеп, инде дөнья күрергә өлгергән оригиналь иллюстрацияләр басыла һәм «Безнең гаилә», «Гали белән кәҗә», «Бичара куян», «Кызыклы шәкерт» шигырьләре рәсемнәренең «Милләт»

типографиясендә нәшер ителгән «Күңелле сәхифәләр» [Тукай, 1910, 16 б.] китабыннан алынган әзер клишелары да кулланыла. Кайбер рәсемнең әзерләнүе турында мөгаллим, дәреслекләр авторы, полиграфия эшлеклесе Хәбибрахман Зәбири истәлекләрендә ачыклык кертелә: «Беркөнне художник Зверевка барып, «Су анасы» һәм «Безнең гаилә» дигән шигырьләргә карата рәсемнәр ясарга заказ бирдек. Тукай шулар артыннан йөри-йөри үзе җитәкчелек итте. Хәзер булгач та, үзе алып кайтты, ләкин һичбер төсле канәгатьләнмәгәнлеген сөйләде» [Зәбири, б. 365]. «Кара инде, шул да булдымы песи, рәсемнең иң мөһим ноктасы безнең песи икәнлеген аңлата алмадык шул. Йә инде, татарлар чәй эчәргә ярата дигәч тә, ун чиләкле самавыр ясап куймыйлар бит. Моның самавыры нәкъ бабай кадәрле», – дип көлеп куя Г. Тукай [шунда ук].

Татарстан Республикасы Милли музее тупланмасында «Б.Э.» имзасы белән билгеләнгән Г. Тукай әсәрләренә җиде иллюстрация саклана: «Шүрәле» әкият-поэмасына – 3, «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасына – 3, «Кәҗә белән Сарык» әсәренә – 1. Графит карандаш һәм каләм, пумала ярдәмендә тушь белән ясалган әлеге рәсемнәр «Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре»ндә нәшер ителгән. Кайбер рәсемнәрнең арткы ягында аңлатма язулары бар. Мәсәлән, «Шүрәле» әкият-поэмасына ясалган рәсем артында зәңгәр паста белән «Габдулла Тукай мәҗмугае асарен нәшер иткән чакта китап эченә кертер өчен эшләнелгән рәсемләрнең берсе «Шүрәле» әкиятенә бер күренеш. 1912 ел» [Татарстан Республикасы Милли музее..., 19981/2], – дип язылган. «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» иллюстрациясе артындагы рус телендәге язу түбәндәгечә: «Подлинник рисунка к поэме А. Тукая «Кисекбаш» («Отрезанная голова»). Художник первый иллюстратор произведений поэта. Книга была издана в Казани в 191... году издательством Магариф братьев Шараф. Рисунок передан мне моей тетушкой З. Г. Шараф женой одного из издателей. Казань 1950 г.» [шунда ук, 19981/4]. Шундый ук эчтәлектәге язулар башка кайбер рәсемнәр артында да бар.

Әлеге рәсемнәр музей фондына 1985 елда театр эшлеклесе, педагог Саллави (Соловьев) Фуад Тимур улы тарафыннан тапшырыла. Ул – нашир, «Матбагаи Шәрәф» һәм «Мәгариф» нәшрияты хуҗаларының берсе булган Борһан Шәрәф улының (1883–1942) хатыны Закирә Гыйльман кызының туганнан туган энесе. Рәсемнәрнең берничәсе Г. Тукай әдәби музее экспозициясендә дә тәкъдим ителә.

«Б.Э.» монограммасы белән бирелгән рәссам шулай ук 1913 елның язында «Ялт-Йолт» журналы белән хезмәттәшлек иткән, журналның Г. Тукай вафаты алдыннан басылып чыккан 54 нче санының тышлыгын эшләгән, басманың чыгачак берничә санына иллюстрацияләр ясаган. Ягъни журналның җаваплы сәркәтибе булган Г. Тукайның авыруына карамастан, ул аның белән очрашырга тиеш була [Улемнова, б. 259]. Бүгенге көндә әлеге рәссамның кем булуы билгеле булмаса да, гарәп язуын укуда күзнең сулдан уңга таба хәрәкәт

юнәлешен саклаган рәсем композициясе аша аның көнчыгыш һәм ислам рәсем сәнгате традицияләренә якын булуын күрәбез [Вагапова, 2016, с. 98].

Китапка урнаштырылган рәсемнәр арасында Петербургта чыккан атналык «Живописное обозрение» журналында сериядәп басылган иллюстрацияләр тәэсирендә иҗат ителгән [Тукай, 1911; Тукай, 2011, 2 т., б. 345] һәм, Г. Тукай әйткәнчә, «шактый муаффәкыятьле чыккан» [Г. Тукайның Сүнчәләйгә..., б. 219] «Мияубикә» әсәренең бизәлеше дә кызыклы. Биредә песиләрнең төрле позаларда һәм ракурсларда сурәтләнгән, хайваннарның тормыш итү рәвеше, төрле шартларда үз-үзләрен тотулары, хәрәкәтләре, хәтта уйланулары чагылыш тапкан 13 рәсем тәкъдим ителә. Бу иллюстрацияләр беренче тапкыр Г. Тукайның 1911 елда аерым китап булып басылып чыккан «Мияубикә» [Тукаев, 1911] китабында да кулланылган. Цинкографик клишелар, Н.И. Харитонов типографиясендә эшләгән осталарның берсе тарафыннан булса кирәк, башкала журналында басылган иллюстрацияләрдән, ирекле рәвештә текст эчтәлегенә көйләп, яңадан ясалган [Улемнова, б. 259].

Габдулла Тукайның «Су анасы» поэмасына иллюстрацияләр 1908 елда нәшер ителгән «Җуаныч» [Тукаев, 1908] китабыннан (китап ике төрле вариантта нәшер ителә. Берсендә төсле рәсемнәр кулланыла, ә икенчесендә, бәясен арзанайту тәэсирендәдер, алар кулланылмый) алынган. «Ирексездән матәм характерында булган җыентыкта «Су анасы», «Безнең гаилә» шигырьләре өчен әзерләнгән төсле рәсемнәр аклы-каралы итеп, троецлы ксилография техникасында эшләнгән яңа клишелар белән алыштырылган, алар китап бизәлешенә җитдилек һәм бөтенлек өстиләр» [Улемнова, б. 259].

«Безнең гаилә» әсәренә иллюстрация беренче тапкыр махсус Г. Тукайның «Күңелле сәхифәләр» җыентыгы өчен эшләнә. Сәнгать белгече О. Улемнова М.Я. Чемберс-Белебинаның «Живое слово» [Живое слово, ч. 2, с. 103] китабында басылган рәсемнең үрнәк итеп алынуын искәртә [Улемнова, б. 259]. Рәссам анда шул ук композицияне файдаланган, фәкать катнашучылар санын, татар көнкүреше үзенчәлекләрен истә тотып, киемнәрне генә үзгәрткән [шунда ук].

Мәҗмуганың тагын бер кыйммәте – биредә Г. Тукай автографы факсимилелары бирелә. Җыентыкка шагыйрьнең «Исемдә», «Васыятем» һәм шифаханәдә язган соңгы әсәрләреннән «Толстой сүзе», «Тәфсирме? Тәрҗемәме?» шигырьләре кулъязмаларының фотокүчермәләре бирелә.

* * *

«Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре» китабы, шактый гына кыскартылып һәм шигырьләрне бүлекләргә урнаштыру тәртибенә дә берникадәр үзгәрешләр кертелеп, яңадан 1918 елда нәшер ителә, соңрак, 1933 елда Токиода басылып чыга. Кызганычка каршы, Габдулла Тукай үзе күрергә теләгән әлеге әсәрләр җыентыгы XX гасыр буена кабат дөнья күрмәде, ул игътибар үзегеннән читтә кала килде.

2019 елда Г. Тукай әдәби музеенда, җыентык басылуга 115 ел тулуга багышлап, «Кулыма китап алам…» күргәзмәсе оештырылды. Анда «Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре» китабы, К. Зөлфокаров һәм Җ. Вәлиди турында материаллар урын алды. Әлеге җыентыкка кергән иллюстрацияләр белән күргәзмә аша да танышып була.

Әдәбият

Әхмәров Ш.Г. Тукай турында исемдә калганнар // Тукай турында замандашлары. Казан: Татар.кит.нәшр, 1960. Б.193.

Әхмәров Ш. Габдулла әфәнде Тукаевның авыруы // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 737–741.

Багаутдинова Д.Б. Музей Габдуллы Тукая в Казани. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. 66 с.

Вагапова Ф.Г. Произведения Г. Тукая в иллюстрациях художников начала XX века // Габдулла Тукай һәм төрки дөнья: Халыкара конференция материаллары. Казан: ТәһСИ, 2016. С. 96–98.

Г. Тукайның С. Сүнчәләйгә язган хаты. 1911 ел, 4 март // Тукай Г.М. Әсәрләр: алты томда. 5 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Г.А. Хөснетдинова, Г.М. Ханнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. Б. 219–220.

Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре // Ил. 1915. 25 гыйнвар.

Габдулла Тукай. Энциклопедия / баш мөх. З.З. Рәмиев. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. 864 б.

Биктимер Г. Тукайны аңлар өчен // Ил йолдызы: Татар мөһаҗирләре матбугатында Габдулла Тукай / төз. З.Г. Мөхәммәтшин. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. Б. 30–33.

Емельянов А.И. Краткий обзор татарско-мухаммеданской неповременной печати за 1914-й г. Казань : Центральная тип. 1915. 22 с.

Живое слово. Книга для изучения родного языка. Ч.II / сост. А.Я. Острогорский. СПб.: Т-во художественной печати, 1909. 406 с.

Зарипова Р. Г.Тукайның тормышы һәм иҗаты турында Җ. Вәлиди // Г. Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар: Г. Тукай тууына 125 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. Казан, 2011. Б. 130–132.

Зәбири Х. Шагыйрь Г. Тукай турында истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 350–375.

Игълан // Кояш. 1915. 16 апрель.

Мостакаев К. Тукай турында исемдә калганнар // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. / төз. Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 475–502.

Мөхәммәдиев Р. Фидакарьләр фидакарьлек көтә // Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз. Д. Абдуллина, Җ. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2010. Б. 484–493.

Мухамадиев Р. Проблемы формирования татарской литературной критики (1905–1917). Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. 144 с.

Рәмиев З. Әдәбиятчы-текстолог язмалары. Казан: Ислах, 2014. 436 б.

Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар / И.Г. Гомәров ред. Чыг. 1. Казан: ТӘһСИ, 2016. 276 с.

Татарстан Республикасы Милли музее тупланмасы // КП 19981-2

Татарстан Республикасы Милли музее тупланмасы // КП 19981-4

Татарстан Республикасы Милли архивы. 420 ф. 1 тасв.

Тукаев Г. Җуаныч. Казан: «Сабах» көтепханәсе, Н.И. Харитонов матбагасы, 1908. 19 б.

Тукаев Г. Күңелле сәхифәләр. «Мәктәп мөкяфәте»ннән 4 нче дәфтәр. Казан: «Сабах» көтепханәсе, «Милләт» матбагасы, 1910. 16 б.

Тукай – ядкярләрдә: 2 томда / төзүчеләр: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. 1 т. 968 б.; 2 т. 720 б.

Тукай Г. Мияубикә. Казан: «Сабах» көтепханәсе, И.Н. Харитонов литотипографиясе, 1911. 24 б.

Тукай Г. Уянгач беренче эшем // Тукай Г.М. Әсәрләр: алты томда. 4 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Г. Мөхәммәтшин. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 259 –262.

Тукай Г.М. Әсәрләр: 6 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 1 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Р.М. Кадыйров, З. Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт.: Н.Ш. Хисамов, З.З. Рәмиев. 2011. 407 б.; 2 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: З.Р. Шәйхелисламов, Г.А. Хөснетдинова, Э.М. Галимҗанова, З.З. Рәмиев. 2011. 384 б.; 3.т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Р. Шәйхелисламов. 2015. 415 б.; 4 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З.Г. Мөхәммәтшин. 2011. 431 б.; 5 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Г.А. Хөснетдинова, Г.М. Ханнанова. 2016. 415 б. 6 т. / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт.: Э.М. Галимҗанова, Ф.Г. Фәйзуллина. 2016. 471 б.

Улемнова О. Рәсемнәр // Тукайга сәяхәт: күргәзмә катологы. Казан: Заман, 2016. Б. 256–273.

Фәхретдинов Ә. Мәрхүм Тукаевның... // Кояш. 1914. 6 май.

Шәрәф Г. Тукай сүзләре. 3 нче басма. Казан: «Мәгариф» ширкәте, 1913. 31 б.

Шәрәф Ш. Габдулла Тукай хакында бәгъзе хатирәләрем (Вафатына биш ел тулу мөнәсәбәте илә искә төшерү) // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. / төз.: Р.Ф. Исламов, Җ.С. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2015. Б. 287–292.

Юлдаш К. Матбугат вә әдәбият (Тукай мәҗмугасы) // Тормыш. 1915. 14 гыйнвар.

Төхфәтова Гүзәл Фәрдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, Г. Тукай әдәби музее мөдире,
Казан (Идел буе) федераль университеты Филология һәм мәдәниятара
багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы
өлкән укытучысы